

دانشگاه ترمیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد در رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان

بررسی مباحث توحیدی نهج البلاغه و تطبیق آن با قرآن کریم

نگارنده

زهرة بابا احمدی میلانی

استاد راهنما:

دکتر نصرت نیل ساز

استاد مشاور:

دکتر مجید معارف

آذر ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

باسمه تعالی

تائیدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

دانشکده علوم انسانی

اعضای هیات داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم: زهره بابا احمدی میلانی تحت عنوان:

بررسی مباحث توحیدی نبج البلاغه و تطبیق آن با قرآن کریم

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد تائید می کنند.

امضاء	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیات داوران
	استادیار	نصرت نیل ساز	۱. استاد راهنما
	استاد	مجید معارف	۲. استاد مشاور
	استادیار	علی حاجی خانی	۳. استاد ناظر (داخلی)
	استادیار	سهیلا جلالی	۴. استاد ناظر (خارجی)
	استاد	علی حاجی خانی	۵. نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

آیین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب، علیرضا ابوالفضل مددی، دانشجوی رشته علوم قرآنی حدیث، ورودی سال تحصیلی ۱۳۸۸ مقطع کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته های علمی مستخرج از پایان نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهیم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضا:
تاریخ: .....

۱۳۹۰، ۹، ۸

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:
«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته **علوم قرآن و حدیث** است که در سال **۱۳۹۰** در دانشکده **علوم انسانی**، دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم **دکتر غنچه سار**، مشاوره جناب آقای دکتر **معارف** از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

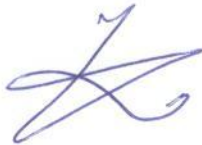
ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب **زهرا بابا احمدی** دانشجوی رشته **علوم قرآن و حدیث** مقطع **کارشناسی ارشد** تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: **زهرا بابا احمدی نیلانی**

تاریخ و امضا:

۱۳۹۰/۹/۸

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد در رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان

بررسی مباحث توحیدی نهج البلاغه و تطبیق آن با قرآن کریم

نگارنده

زهرة بابا احمدی میلانی

استاد راهنما:

دکتر نصرت نیل ساز

استاد مشاور:

دکتر مجید معارف

پائیز ۱۳۹۰

تقدیم بہ مقام شیخ مولای متقیان، اسوۂ عارفان، فرمانروای سپاہ سخن، ابلاغ کر راستین، او کہ «نبج البلاغہ»

بہ دستایۂ زبان کو یو و کلام رسایش کارمایۂ تبلیغ دین بود.

و تقدیم بہ روح آسمانی پدرم، او کہ تا بود، ہمہ زندگیش، حرف از اخلاص بود و ایمان.

پدرم: کاش بودی تا دلم تنہا بود
تا اسیر غصہ فردا نبود

کاش بودی تا زمستان دلم
این چنین پر سوز و پر سرما نبود

کاش بودی تا فقط باور کنی
بعد تو این زندگی زیبا نبود

و تقدیم بہ: بلند تکلیہ گاہم؛ مادر عزیز و بزرگ استادم؛ عباس مہربان؛ کہ بعد از پدرم، زندگیم را دیدی نشان، ہستم.

تقدیر و تشکر

الهی مرا مدد کن تا دانش اندکم نه نردبانی باشد برای فزونی تکبر و غرور، نه حلقه ای برای اسارت و نه دست مایه ای برای تجارت، بلکه گامی باشد برای تجلیل از تو و متعالی ساختن زندگی خود و دیگران.

حال که توفیق جمع آوری و تهیه این مجموعه را یافته ام بر خود لازم می‌دانم از تمامی عزیزانی که در طی انجام این پژوهش از راهنمایی و یاریشان بهره‌مند گشته‌ام، تشکر و قدردانی کنم و برای ایشان از درگاه پروردگار مهربان آرزوی سعادت و پیروزی نمایم.

در ابتدا خاضعانه‌ترین سپاس و تقدیرها، تقدیم به خانواده‌ام (مادر عزیزم؛ برادر بزرگوارم؛ عباس؛ و خواهران مهربانم: زهرا؛ ثریا، مرضیه؛ زنداداش عزیزم: زهرا) که همواره حامی و مشوقم بوده‌اند و پیمودن روزهای سخت و آسان زندگی‌ام بدون دعای خیر، و برکت وجودشان غیرممکن بود.

از استاد راهنمای بزرگوارم؛ سرکار خانم دکتر نصرت نیل ساز، که با سعه صدر و صبوری مرا راهنمایی نموده و با ارائه نظرات سازنده و رهنمودهای بی‌دریغشان در پیشبرد این پایان نامه سعی تمام مبذول داشتند، صمیمانه سپاسگزارم. از استاد مشاور بزرگوارم جناب آقای دکتر معارف که هم توفیق شاگردی ایشان را داشتیم و هم این که در طول این تحقیق با رهنمودها و تشویق‌های خود مرا مورد لطف خویش قرار دادند، کمال تشکر را دارم.

از داوران محترم، جناب آقای دکتر حاجی خانی که زحمت بازخوانی پایان نامه و همچنین سرکار خانم دکتر جلالی که زحمت خواندن پایان نامه را به عهده گرفتند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

از کلیه اساتید گرانقدر گروه که در دوران تحصیل از محضرشان کسب فیض نمودم، تشکر می‌نمایم.

از جناب آقای عادل‌ی که گاهاً در آیات قرآن از ایشان کمک می‌گرفتم، سپاسگذارم.

از سرکار خانم قربانی، دانشجوی دکتری IT نیز به خاطر همکاری‌شان در تایپ پایان نامه تشکر می‌کنم. و در نهایت از تمامی دوستان و دانشجویان گروه علوم قرآن و حدیث که در طول این مدت، افتخار آشنایی و مصاحبت با آنها را داشتم، به پاس محبت‌های بی‌دریغشان سپاسگزارم.

چکیده

توحید و خداشناسی اصل اساسی در بعثت تمام انبیاء، و محور تمام تعالیم قرآن است، معارف الهی، عبادات، معاملات، روابط سیاسی، اجتماعی و به طور کلی هر اصلی در قرآن به مسئله توحید بر می‌گردد، و چون توحید را تحلیل کنیم همه این تفصیلات حاصل می‌شود. معارف توحیدی در نهج البلاغه نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در واقع به خاطر عجیب بودن و آمیختگی قرآن با روح و جان حضرت علی(ع)، آیات بسیاری از قرآن کریم در سخنان ایشان تجلی یافته است. این تجلی، هم به لحاظ ظاهری هم به لحاظ محتوایی صورت گرفته است. بر اساس قرآن و نهج البلاغه راه‌های شناخت خدا با توجه امکانات شناختی که خدا در اختیار بشر قرار داده، متعدد است. یکی از این راه‌ها، راه فطرت است. در بسیاری از آیات قرآن مانند آیات فطرت، میثاق، تذکره و نسیان و در فرازهای متعدد نهج البلاغه مانند «لَيْسَتَّادُوهُمْ مِيثَاقَ فِطْرَتِهِ وَ يَذَكِّرُوهُمْ مَنْسِي نِعْمَتِهِ» به فطری بودن خداشناسی تصریح شده است. راه دیگر، راه عقلی-حسی، یا راه توجه به خلقت و آثار است، آیات فراوانی از قرآن کریم و فرازهایی از سخنان حضرت علی(ع) با اشاره به آثار صنع الهی، در عالم تکوین، از جمله آسمان، زمین، گیاهان، خلقت انسان و.. به اثبات خدای متعال پرداخته شده است. راه دیگر، راه عقلی- فلسفی است. آیات متعددی از قرآن کریم و فرازهایی از نهج البلاغه از طریق یک سری استدلال‌ات عقلی، مانند حدوث، وابستگی و تغییرات عالم، و نفی این صفات از خدا، به اثبات واجب الوجود می‌پردازد. اگر چه در قرآن و نهج البلاغه بر امکان شناخت خدای متعال تأکید شده است، اما شناخت کنه ذات و صفات خدا نه تنها امکان پذیر نیست بلکه اساساً چنین شناختی ممتنع است. در نهج البلاغه و قرآن دلیل عدم ادراک کنه ذات و صفات الهی با اشاره به ویژگی‌ها و صفات خداوند، و محدودیت انسان بیان شده است.

کلید واژه: خلقت و آثار، ذات و صفات خدا، کنه ذات و صفات خدا، خداشناسی، قرآن، نهج البلاغه.

فصل اول: مفاهیم و کلیات

۱-۱ مفاهیم ۲ _____

۱-۱-۱ بیان مسأله ۲

۱-۱-۲ پیشینه تحقیق ۳

۱-۱-۳ جنبه جدید بودن و نوآوری ۶

۱-۱-۴ اهداف تحقیق ۶

۱-۱-۵ سوالات تحقیق ۶

۱-۱-۶ فرضیه های تحقیق ۶

۱-۱-۷ روش تحقیق ۶

۱-۱-۸ منابع تحقیق ۷

۱-۱-۹ ترتیب فصول پایان نامه ۷

۲-۱ کلیات ۸ _____

۱-۲-۱ اصل توحید ۸

۱-۲-۲ تأثیر پذیری حضرت علی(ع) از قرآن کریم ۱۲

۱-۲-۳ جایگاه حضرت علی(ع) در فلسفه الهی ۱۴

فصل دوم: گونه شناسی استشهادات حضرت علی (ع) در مباحث توحیدی به آیات قرآن

۱-۲ استشهاد به آیات قرآن و گونه های آن در نهج البلاغه ۲۱

۲-۲ استشهاد صریح و آشکار به آیات قرآن ۲۲

۱-۲-۲ استشهاد صریح به یک یا چند آیه کامل ۲۲

۲-۲-۲ استشهاد صریح به بخشی از آیه ۲۳

۳-۲ استشهاد تلویحی و پنهانی به آیات قرآن (اثر پذیری) ۲۴

- ۲۴ ..... اثر پذیری واژگانی ۱-۳-۲
- ۲۵ ..... وام گیری ۱-۳-۲
- ۲۷..... تلخیص آیه و ترکیب های متناظر ۲-۱-۳-۲
- ۲۹..... اثر پذیری گزاره های ۲-۳-۲
- ۲۹..... اقتباس ۱-۲-۳-۲
- ۳۲..... حل یا تحلیل ۲-۲-۳-۲
- ۳۴ ..... اثر پذیری گزارشی ۳-۳-۲
- ۳۵ ..... اثر پذیری الهامی- بنیادی ۴-۳-۲
- ۴۴ ..... نتیجه گیری

فصل سوم: راههای اثبات وجود خدا

- ۴۷..... راه دل یا فطرت ۱-۳
- ۴۹ ..... خداشناسی فطری ۱-۱-۳
- ۵۱ ..... خدا گرایی فطری ۲-۱-۳
- ۵۲ ..... خداشناسی و خداگرایی فطری در قرآن ۳-۱-۳
- ۵۲ ..... آیه فطرت ۱-۳-۱-۳
- ۵۳ ..... آیه میثاق ۲-۳-۱-۳
- ۵۴ ..... آیات دعا به هنگام اضطرار ۳-۳-۱-۳
- ۵۶ ..... آیات نسیان و تذکره ۴-۳-۱-۳
- ۵۷ ..... خداشناسی و خداگرایی فطری در کلام حضرت علی(ع) ۴-۱-۳
- ۶۲..... راه عقلی- حسی (راه خلقت و آثار) ۲-۳
- ۶۲ ..... برهان نظم ۱-۲-۳
- ۶۳ ..... مقدمه حسی ۱-۱-۲-۳

۸۴	..... ۲-۱-۲-۳ مقدمهٔ عقلی
۸۸	..... ۲-۲-۳ هدایت و راهیابی موجودات
۹۲	..... ۳-۳ راه عقلی - فلسفی
۹۲	..... ۱-۳-۳ برهان وجوب و امکان
۹۳	..... ۱-۱-۳-۳ علت و معلول
۹۳	..... ۲-۱-۳-۳ انواع علل
۹۴	..... ۳-۱-۳-۳ ممکن الوجود و واجب الوجود
۹۴	..... ۴-۱-۳-۳ اصل علیت
۹۵	..... ۵-۱-۳-۳ دور و تسلسل و بطلان آنها
۹۶	..... ۶-۱-۳-۳ ملاک احتیاج معلول به علت
۹۷	..... ۷-۱-۳-۳ معلول بودن عالم
۹۸	..... ۸-۱-۳-۳ اثبات نشانه های معلول بودن عالم در قرآن و نهج البلاغه
۱۰۲	..... ۹-۱-۳-۳ نفی نشانه های معلول بودن از خدای متعال در قرآن و نهج البلاغه
۱۰۴	..... ۱۰-۱-۳-۳ اثبات واجب الوجود
۱۰۷	..... ۲-۳-۳ برهان حدوث
۱۰۹	..... ۱-۳-۳ برهان حدوث و قدم در قرآن و نهج البلاغه
۱۱۶	..... نتیجه گیری

فصل چهارم: امتناع معرفت کنه ذات و صفات الهی

۱۲۱	..... ۱۱-۱ امتناع معرفت کنه ذات و صفات خدای متعال
۱۲۱	..... ۱-۱-۴ وحدت ذات و صفات الهی
۱۲۲	..... ۲-۱-۴ ابزارهای شناخت و محدودیت آنها از معرفت کنه ذات و صفات الهی در قرآن و نهج البلاغه
۱۲۴	..... ۱-۲-۱-۴ حواس

- ۱۳۲..... ۲-۲-۱-۴ قلوب
- ۱۳۷..... ۳-۲-۱-۴ عقول
- ۱۴۱..... ۴-۲-۱-۴ اوهام
- ۱۴۳..... ۵-۲-۱-۴ اندیشه ها
- ۱۴۹..... ۲-۴ دلیل امتناع معرفت کنه ذات و صفات الهی
- ۱۴۹..... ۱-۲-۴ دلیل امتناع معرفت کنه ذات الهی در نهج البلاغه
- ۱۵۱..... ۲-۲-۴ دلیل امتناع معرفت کنه صفات الهی در نهج البلاغه
- ۱۵۴..... ۳-۲-۴ دلیل امتناع معرفت کنه ذات و صفات الهی در قرآن
- ۱۵۵..... ۳-۴ امکان شناخت خدای متعال
- ۱۵۷..... ۱-۳-۴ شناخت از طریق صفات
- ۱۵۸..... ۱-۱-۳-۴ محدودیت معرفت انسانی و نارسائی ابزار آن در برابر شناخت صفات خداوند
- ۱۵۹..... ۲-۱-۳-۴ ضرورت رجوع به قرآن در رابطه با شناخت صفات الهی
- ۱۶۲..... ۲-۳-۴ شناخت از طریق آیات آفاقی
- ۱۶۵..... نتیجه گیری

فصل پنجم: نتایج و پیشنهادات

- ۱۶۷..... ۱-۵ نتایج
- ۱۷۱..... ۲-۵ پیشنهادات
- ۱۷۲..... منابع و مأخذ
- ۱۷۲..... کتب عربی
- ۱۷۶..... کتب فارسی
- ۱۸۰..... پایان نامه ها و مقالات

فصل اول

مفاهیم و کلیات

بیان مسأله
پیشینه تحقیق
اهداف، سوالات و فرضیه‌ها
اصول توحید
تأثیرپذیری حضرت علی (ع) از قرآن
جایگاه حضرت علی در فلسفه الهی

اگرچه توحید دین فطری است، اما در عین حال مسئله توحید از پیچیده ترین معارف بشری و از والاترین آنهاست. توحید خالص و عالی ترین معارف الهی در قرآن و پس از آن در سخنان نبی اکرم (ص) و اهل بیت علیهم السلام بیان شده است. در این میان بیانات علی (ع) در جنبه های مختلف مرتبط با توحید اعم از راه های شناخت خداوند، حقیقت توحید و مراتب آن، شناخت صفات الهی، عدم امکان معرفت کنه ذات و صفات که همه الهام گرفته از دریای ژرف معارف قرآنی است در چنان فرازی قرار دارد که قرن ها اندیشوران برای فهم آن در دریای بیکران نهج البلاغه غور کرده اند.

۱-۱ مفاهیم

۱-۱-۱ بیان مسأله

در رابطه با اصول اعتقادات در قرآن کریم و نهج البلاغه سخنان فراوانی وجود دارد اما وحدانیت خدای متعال سر فصل همه این موضوعات است، اساساً توحید محور تعالیم همه انبیاء در طول تاریخ بوده است، قرآن کریم در آیات متعددی فلسفه رسالت و دعوت انبیاء را تنها بیان وحدانیت و توحید الهی و نزهت مردم از شرک می داند.^۱ در قرآن کریم هم محور اصلی همه مباحث چه در عقاید و چه در احکام، توحید است و به تعبیر علامه طباطبایی^۲ تعالیم اسلام که کلیات آن در قرآن بیان شده و تفصیل آن به نبی اکرم (ص) ارجاع داده شده است، معارف الهی دقیق و والا، اخلاق فاضله و قوانین فرعی دین در عبادات، معاملات، روابط سیاسی و اجتماعی و هرآنچه را که در پیوند با فعل و عمل انسان است، براساس فطرت و اصل توحید بیان شده است به گونه ای که همه این تفصیل به توحید باز می گردد و چون توحید را تحلیل کنیم همه این تفصیل حاصل می شود. از اینرو توحید یگانه اصلی است که شایسته

۱. الأعراف: ۵۹، ۶۵، ۷۳، ۸۵؛ هود: ۵۰، ۶۱، ۸۴؛ الرعد: ۳۶؛ الانبیاء: ۱۰؛ یوسف: ۳۹، ۴۰

۲. طباطبایی، محمد حسین. ۱۴۱۷ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱، ص ۶۲

است مبنای قوانین فردی و اجتماعی قرار گیرد و صلاح و سعادت جامعه بشری جز با استقرار کلمه توحید حاصل نمی‌شود، از این رو دفاع از توحید و نشر آن به شیوه‌های گوناگون امری واجب و ضروری است.

از سوی دیگر ملازمت همیشگی حضرت علی(ع) با پیامبر اکرم(ص) بر هیچ کس پوشیده نیست. علی(ع) در دامان نبوت پرورش یافت، پیوسته همراه پیامبر بود، نور رسالت را می‌دید و بوی نبوت را می‌شنید رسول خدا(ص) به او فرمود تو می‌شنوی هر آنچه را که من می‌شنوم و می‌بینی هر آنچه را که من می‌بینم جز اینکه تو پیامبر نیستی ولی تو وزیری^۱. هیچ آیه‌ای نازل نشد مگر آن که پیامبر(ص) آن را بر علی(ع) قرائت کرد و تأویل و تفسیر و محکم و متشابه آن را به ایشان آموخت^۲. از این روست که به تعبیر ابن ابی الحدید^۳ توحید و عدل و مباحث شریف الهی جز از طریق کلام علی(ع)، شناخته نشده است و گفتار دیگر بزرگان صحابه، اصلاً متضمن چیزی از معارف و علوم الهی نیست و آنها مرد این میدان نبودند تا این معارف و مباحث را تصور کنند زیرا اگر تصور می‌کردند به زبان می‌آوردند. برخی از خطبه‌های نهج البلاغه به طور کامل به مبحث توحید اختصاص دارد^۴ اما در برخی از خطبه‌ها یکی از موضوعات مطرح شده را تشکیل می‌دهد. مجموع خطبه‌هایی که در آن سخن از توحید به میان آمده است در حدود ۳۵ مورد می‌باشد و در نامه‌ها در دو مورد و در کلمات قصار نیز در دو مورد^۵ از توحید سخن گفته شده است. در این پژوهش سعی بر آن است تا با الهام از احاطه کامل و ژرف حضرت علی(ع) به قرآن به بررسی و تبیین «مباحث توحیدی نهج البلاغه و تطبیق آن با قرآن کریم» پردازیم. ژرف نگری حضرت علی(ع) در مباحث توحیدی قرآن، هم در ظاهر سخنان وی تجلی یافته است. و هم از لابلای محتوای آن مشهود است.

۱-۱-۲ پیشینه تحقیق

۱. آیتی، خطبه ۲۳۴ (معروف به خطبه قاصعه)، ص ۵۸۹
۲. صفار، محمد بن حسن. ۱۴۰۴ق، *بصائر الدرجات*. تحقیق: میرزا حسن کوچه باغی. تهران: علمی، ص ۱۹۵؛ ابن سعد، محمد کاتب واقدی. [بی‌تا]، *الطبقات الکبری*. بیروت: دارالصادر. ج ۲، ص ۲
۳. ابن ابی الحدید، عزالدین ابو حامد. ۱۳۳۷ش، *شرح نهج البلاغه*. قم، ناشر: کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی. ذیل خطبه ۸۴، ج ۶، ص ۳۴۶
۴. مانند خطبه‌های ۱، ۴۹، ۶۵، ۱۵۵، ۱۷۹ از ترجمه شهیدی
۵. نامه ۲۳ و ۳۱ و حکمت ۲۵۰ و ۴۷۰ از ترجمه شهیدی

در زمینه توحید تألیفات فراوانی در قالب کتاب، پایان نامه و مقاله در نهج البلاغه و قرآن صورت گرفته است ولی در هیچ کدام از این تألیفات به بررسی و تطبیق این موضوع در قرآن و نهج البلاغه پرداخته نشده است و فقط این موضوع، یا در قرآن و یا در نهج البلاغه بررسی شده است. در زمینه قرآن و تفسیر کتابهایی که به نگارش در آمده عبارتند از : ۱. منشور جاوید (ج ۲)، آیه الله جعفر سبحانی؛ ۲. پیام قرآن (ج ۳) آیه الله مکارم شیرازی؛ ۳. توحید در قرآن آیه الله جوادی آملی؛ ۴. توحید در قرآن از آیه الله دستغیب.

پایان نامه‌هایی که در این زمینه نوشته شده نیز عبارتند از:

۱. توحید عبادی از دیدگاه قرآن، محمد عارف (جامعه المصطفی) در این پایان نامه به بیان کلیات، معنای لغوی و اصطلاحی توحید و عبادت، انواع توحید؛ تشریح و توضیح بعضی از آن‌ها و اقسام عبادت و مفهوم و فلسفه توحید عبادی می پردازد.

۲. توحید ربوبی از دیدگاه قرآن، ولی الله شور گشتی (دانشگاه تربیت مدرس)

در این پایان نامه نیز مفهوم توحید و وحدت، مراتب و درجات توحید و توحید ربوبی مطرح شده سپس از توحید ربوبی در جهان آفرینش، وحدت تدبیر، نظام احسن از دیدگاه قرآن و ربوبیت در حوزه انسانی بحث شده است.

درباره توحید در نهج البلاغه نیز کتابها و پایان نامه‌هایی به نگارش در آمده است که برخی از این کتابها عبارتند از:

۱. الهیات در نهج البلاغه از آیه الله صافی گلپایگانی؛ ۲. حکمت الهی و نهج البلاغه از محمد مفتاح؛ ۳. صفات جمال و

جلال خدا در نهج البلاغه از محمد حسین مختاری؛ ۴. صفات جمال و جلال خدا در عرفان و نهج البلاغه از ذبیح الله

مطهری خواه؛ ۵. حکمت عملی و نظری در نهج البلاغه از آیه الله جوادی آملی؛ ۶. دانش نامه امام علی (ع)،

مدخل توحید از علی اکبر رشاد،

پایان نامه‌هایی که در این زمینه نوشته شده نیز عبارتند از:

۱. توحید ذاتی و صفاتی در نهج البلاغه، حسنیه وزیر زاده (دانشگاه فردوسی مشهد)

در این پایان نامه، معانی و شاخه‌های توحید، ادله توحید ذاتی و صفاتی، و برخی از صفات حق تعالی (علم، قدرت،

عظمت، حکمت، بصیرت، سمیع) توحید افعالی، توحید عبادی، و عجز عقول و اوهام از درک کنه و صفات او در نهج

البلاغه، مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. توحید در نهج البلاغه، آرخ فاطمه بیگم (دانشگاه تهران)

در این پایان نامه نیز نگارنده در ابتدا به بیان کلیاتی در مورد شناخت خدا، و تعریف و تقسیم توحید و سپس به اثبات توحید و نفی شرک و سپس توحید ذات و صفات پرداخته است. نگارنده در ابتدا، به طور مختصر مطالب را با استدلال فلسفی بیان کرده و سپس فرمایشات امام علی (ع) در نهج البلاغه را می‌آورد.

۳. توحید خالقیت در کلام امیرالمومنین (ع)، حکیم وحدانی پور (دانشگاه مشهد)؛ در این پایان نامه هم اولاً اشاره مختصری به توحید و اقسام آن دارد سپس به بررسی اثبات توحید خالق از مبادی فلسفی اولی و اثبات خالق از مبادی علم طبیعی و نیز از راه برهان تمنع می‌پردازد و در یک فصل هم شبهاتی را در مورد خالقیت پاسخ می‌دهد. در یک فصل به طور کلی به مسئله توحید در نهج البلاغه می‌پردازد. و در فصل های آخر به ذکر مباحثی مانند توحید ربوبی و عبادی می‌پردازد.

۴. توحید ذاتی و صفاتی و تحلیل عقلانی آن، علی اصغر محبی (دانشگاه اصفهان).

در این پایان نامه نگارنده، یک بحث مقدماتی و دو فصل را مطرح کرده است، در بحث مقدماتی مطالبی را بیان کرده که حاوی مطالب ذیل است: الف) اهمیت بحث توحید؛ ب) آیا شناخت و توصیف خدا مقدر انسان است؟ ج) توحید و مراتب آن، که شامل توحید نظری و توحید عملی است.

در دو فصل دیگر به بررسی توحید ذات پرداخته است. در فصل اول: بیان کرده این مرتبه از توحید (توحید ذات) متضمن دو معناست: الف) خداوند متعال وجود یکتایی است که برای او نظیر و همتایی فرض نمی‌شود. ب) ذات خداوند بسیط بوده از هرگونه ترکیب عقلی و خارجی پیراسته است و هر دو معنا را بررسی کرده است. همچنین براهین نهج البلاغه در اثبات توحید ذاتی بیان کرده است. در فصل دوم بیان کرده که توحید ذاتی عبارت است از عینیت تمام صفات ذاتی با یکدیگر، و تكثر و تعددی هم که در صفات مطرح است از ناحیه مفهوم است نه مصداق و وجود. در ادامه براهین نهج البلاغه در اثبات توحید صفاتی و همچنین تقسیم صفات خدا به صفات ثبوتیه (جمال) و صفات سلبيه (جلال) را بیان کرده است.

لذا در این پایان نامه برآنیم که به بررسی مباحث توحیدی نهج البلاغه و تطبیق آن با قرآن بپردازیم که در هیچکدام از موارد ذکر شده چنین کاری صورت نگرفته است.

۳-۱-۱ جنبه جدید بودن و نوآوری

مهمترین جنبه نوآوری این پژوهش، بررسی مباحث توحیدی نهج البلاغه و تطبیق آن با قرآن کریم و تبیین موارد الهام گیری حضرت علی(ع) از قرآن و استناد آشکار و تلویحی ایشان به آیات قرآن است.

۴-۱-۱ اهداف تحقیق

بررسی مباحث توحیدی نهج البلاغه و تطبیق آن با قرآن کریم، که منجر به تبیین بهتر رابطه قرآن و نهج البلاغه می شود

- بهره گیری از کلام علی (ع) در تفسیر آیات توحیدی.

۵-۱-۱ سوالات تحقیق

- تشابه و تمایز نهج البلاغه و قرآن کریم در ادله اثبات وجود خدا چیست؟
- از نظر قرآن و نهج البلاغه دلیل عدم امکان معرفت کنه ذات الهی برای بشر چیست؟

۶-۱-۱ فرضیه های تحقیق

- در نهج البلاغه و قرآن هم با دلایل عقلی و هم با اشاره به آثار صنع الهی بر اثبات وجود خدا استدلال شده است؛ ولی در ذکر مصادیق با هم تفاوت دارند.
- با توجه به محدود بودن عقل و حواس بشر و نامحدود بودن خدای متعال معرفت کنه ذات، و ادراک حقیقت ذات خدا امری محال است، و تنها با توجه به آثار خداوند در عالم تکوین و صفاتی که در کتاب تجلی یافته است می توان نسبت به صفات خدا معرفت حاصل کرد.

۷-۱-۱ روش تحقیق

نوع تحقیق توصیفی تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای می باشد.

۸-۱-۱ منابع تحقیق

برای نگارش پایان نامه، دو منبع اصلی که پایه و اساس کار بوده است، قرآن کریم و نهج البلاغه می‌باشد؛ ابتدا نگارنده، تمام مطالب توحیدی را از نهج البلاغه استخراج، و موضوع بندی کرده است، سپس به بررسی و تطبیق این موضوعات با آیات قرآن کریم پرداخته است.

پس از قرآن کریم و نهج البلاغه، از مهمترین منابع دیگری که در نگارش پایان نامه از آن استفاده شده است؛ شرح نهج البلاغه، تفاسیر قرآن، و بیانات علامه طباطبایی در ذیل برخی خطبه‌های توحیدی در تفسیر المیزان، و کتاب علی و فلسفه الهی، می‌باشد، مهمترین شرح نهج البلاغه که در بیشتر موارد از آن استفاده شده است شرح ابن میثم بحرانی است. از دیگر منابع در جهت تکمیل کردن بحث‌های پژوهش استفاده شده است.

۹-۱-۱ ترتیب فصول پایان نامه

پایان نامه در پنج فصل تنظیم شده است: فصل اول: مقدمه و کلیات؛ فصل دوم: گونه شناسی استشهدات حضرت علی(ع) در مباحث توحیدی به آیات قرآن کریم؛ فصل سوم: راههای اثبات وجود خدا؛ فصل چهارم: امتناع معرفت کنه ذات الهی؛ فصل پنجم: نتایج و پیشنهادات

فصل اول به مقدمه و کلیات اختصاص یافته است، و شامل بیان مسئله، پیشینه تحقیق، اهداف، سوالات، روش تحقیق، بیان اصل توحید، تأثیر پذیری حضرت علی(ع) از قرآن کریم، و جایگاه حضرت علی(ع) در فلسفه الهی می‌باشد.

در فصل دوم، به گونه شناسی استشهدات حضرت علی(ع) به آیات قرآن کریم پرداختیم. و بیان کردیم که استشهدات حضرت(ع) به آیات قرآن در مباحث توحیدی، هم به لحاظ ظاهری و هم به لحاظ محتوایی صورت گرفته است. و هر کدام به بخش‌های مختلفی تقسیم می‌شود.

در فصل سوم نیز به بررسی راههای اثبات وجود خدا در قرآن و نهج البلاغه پرداختیم، و سه راه فطرت، راه عقلی-حسی، راه عقلی و فلسفی را به طور مفصل مورد بررسی قرار دادیم. در راه عقلی-حسی نیز بیان کردیم که قرآن